

Anna Żalińska

ORCID:0009-0003-1555-3118

Muzeum Ziemi Tarnowskiej

Dorota Lewicka

ORCID: 0009-0007-7599-5056

Muzeum Ziemi Tarnowskiej

Synagoga Stowarzyszenia „Chaduschim” w Tarnowie w świetle źródeł archiwalnych

The “Chaduschim” Association Synagogue in Tarnów in the light of archival sources

SŁOWA KLUCZOWE: Tarnów, Stowarzyszenie „Chaduschim”, synagoga, okupacja, Żydzi

KEY WORDS: Tarnów, “Chaduschim” Association, synagogue, occupation, Jews

ABSTRAKT: Celem artykułu jest przybliżenie historii synagogi Stowarzyszenia Bóżniczego „Chaduschim” w Tarnowie oraz wskazanie dokładniej lokalizacji nieistniejącego już dziś obiektu. Według zachowanych źródeł archiwalnych i fotografii przed II wojną światową synagoga Stowarzyszenia „Chaduschim” znajdowała się przy ul. Lwowskiej 32 w Tarnowie. W listopadzie 1939 r. bóżnica została podpalona, zaś rozebrano ją w latach 40. XX w. W dotychczasowej literaturze brakowało bliższych szczegółów na temat Stowarzyszenia, ponadto umiejscowienie domu modlitwy opierano na błędnych przesłankach. Autorki artykułu przeprowadziły kwerendę źródłową w zasobie Archiwum Narodowego w Krakowie Oddział w Tarnowie, Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy we Lwowie, archiwum Wydziału Ksiąg Wieczystych Sądu Rejonowego w Tarnowie i zbiorach Miejskiego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Tarnowie. W oparciu na zachowanej dokumentacji archiwalnej opisano przypuszczalną genezę Stowarzyszenia, w wyniku analizy map katastralnych i geodezyjnych, a także fotografii archiwalnych, udało się zlokalizować synagogę „Chaduschim” na współczesnej mapie Tarnowa.

ABSTRACT: The purpose of this article is to explore the history of the “Chaduschim” Synagogue in Tarnów and to pinpoint the precise location of the now-defunct structure.

According to surviving archival sources and photographs, before World War II, the “Chaduschim” Synagogue was located at 32 Lwowska Street in Tarnów. In November 1939, the synagogue was set on fire, and was then demolished in the 1940s. The existing literature lacked further details about the Association, and the location of the house of prayer was based on erroneous assumptions. The article’s authors conducted a source search in the resources of the Tarnów Branch of the National Archives in Krakow, the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv, the archives of the Land and Mortgage Register Department of the District Court in Tarnów and the collections of the Municipal Centre for Geodetic and Cartographic Documentation in Tarnów. Based on the preserved archival documentation, the probable origins of the Association were described, and as a result of the analysis of cadastral and geodetic maps, as well as archival photographs, it was possible to locate the “Chaduschim” synagogue on a contemporary map of Tarnów.

Na przełomie 2022 i 2023 r. Muzeum Okręgowe w Tarnowie¹ zaprezentowało wystawę czasową pt. „Tarnoviana z kolekcji Marka Tomaszewskiego”. Na ekspozycji znalazł się bogaty zbiór pocztówek i fotografii z Tarnowa i okolic, wśród których swoją reprezentację miały zdjęcia nieistniejących już tarnowskich synagog. O ile wizerunki Starej Synagogi, znajdującej się niegdyś przy pl. Rybnym w centrum Tarnowa, a także największej w mieście Synagogi Nowej, tzw. „Jubileuszowej” z charakterystyczną złożoną kopułą, są powszechnie rozpoznawalne, o tyle fotografie innej bóżnicy, piętrowej, stojącej w szeregowej zabudowie ulicy Lwowskiej, wzbudziły u aranżujących wystawę oraz jej odbiorców szczególne zainteresowanie.

Dyskusję ożywiały pytania dotyczące lokalizacji budynku oraz zastrzeżenia, co do szczegółów podawanych na jego temat w opracowaniach. Rozmowy i dociekania autorek przerodziły się w pogłębioną kwerendę w zbiorach Muzeum i nie tylko. Efekty analizy źródeł archiwalnych zgromadzonych przede wszystkim w Archiwum Narodowym w Krakowie Oddział w Tarnowie, Urzędzie Miasta Tarnowa, Grodzkim Ośrodku Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej oraz Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy we Lwowie okazały się niezwykle interesujące i warte uwagi szerszej publiczności. Sądzimy, że niniejszy artykuł przedstawi możliwie dogłębnie obraz, który jawi się w skąym świetle dostępnych mate-

---

¹ Od 24 stycznia 2024 r. decyzją Sejmiku Województwa Małopolskiego Muzeum Okręgowe w Tarnowie zmieniło nazwę na Muzeum Ziemi Tarnowskiej.

riałów archiwalnych, dotyczących powstania, funkcjonowania i lokalizacji synagogi Stowarzyszenia „Chaduschim” w Tarnowie.

Przedmiotem dociekań są dwie fotografie rzeczonyj synagogi, obie wykonane w okresie okupacji (il. 22 i 23). Wyraźnie spalona, pozbawiona okien bryła budynku, zimowa sceneria na pierwszym ze zdjęć, a także postaci Żydów w opaskach z gwiazdą Dawida widoczne na chodniku, pozwalają datować zdjęcia pomiędzy zimą 1939 r. a latem 1942 r., kiedy to w czerwcu utworzono zamknięte getto. Ujęcia przedstawiają dwie różne perspektywy. Pierwsza fotografia (il. 22) wykonana została w kierunku północno-wschodnim, druga (il. 23) ukazuje drewniane domy sąsiadujące z synagogą po stronie zachodniej, w kierunku ulicy Starodąbrowskiej (zgodnie z jej przebiegiem przed wojną). Porównanie zdjęć – zamurowane okna, wyraźnie gorszy stan elewacji na drugiej fotografii, odmienne pory roku – pozwala sądzić, że zostały one zrobione w co najmniej kilkumiesięcznym odstępście czasu. Warto wspomnieć, że widoczna na zdjęciach linia północnej zabudowy ulicy Lwowskiej stanowiła południową granicę getta utworzonego w czerwcu 1942 r. Fotografie posiadają na odwrocie opis wskazujący na lokalizację synagogi: „ul. Lwowska 32”. Rzeczywiście, oglądając pierwszą z fotografii w dużym powiększeniu (np. w postaci cyfrowej), czytelna staje się tabliczka adresowa z numerem 32 umieszczona na fasadzie, a dokładniej na pilastrze pomiędzy portalami zwieńczonymi łukami. Próżno jednak szukać rzeczonyj budowli pod aktualnym adresem ulica Lwowska 32 w Tarnowie. Synagoga została zniszczona w czasie okupacji niemieckiej, a ruiny rozebrano. Po wojnie cały teren getta przedstawiał widok opłakany. W latach 50. i później otoczenie zostało w dużym stopniu przekształcone, także umiejscowienie bóżnicy w obecnej zabudowie ulicy Lwowskiej nie jest łatwe.

W Tarnowie w końcu XIX w. urzędnicy Magistratu naliczyli cztery synagogi (oprócz Starej Synagogi, dwie „mniejszych rozmiarów synagogi »postępowców« i Nanety Merzowej”²) oraz kilkadziesiąt prywatnych domów modlitwy. Już wtedy oceniano, że liczba tych obiektów nie była wystarczająca wobec potrzeb rozrastającej się lokalnej społeczności żydowskiej³. Nie dziwi więc to, że na przełomie XIX i XX w. stawiano kolejne bóżnice, w tym synagogę przy ulicy Lwowskiej 32. Oddanie do użyt-

---

² Cytat za: *Tarnów. Wielki Przewodnik*, t. 9: *Zawale*, red. Stanisław Potępa, Tarnów 2002, s. 77.

³ *Ibidem*.

ku w 1908 r. potężnego budynku Nowej Synagogi, zwanej „Jubileuszową” (otwarcie odbyło się 18 sierpnia, tj. w dniu urodzin cesarza Franciszka Józefa Habsburga, stąd też nazwa; notabene był to także okrągły 60. rok panowania władcy), nie zaspokoiło wszystkich potrzeb. Należy zaznaczyć, iż mnogość domów modlitwy w Tarnowie wiązała się nie tylko z ciągłym wzrostem populacji wyznawców judaizmu, ale też ze zróżnicowaniem frakcji religijno-społecznych, w ramach których dzieliło się to społeczeństwo.

II wojna światowa i eksterminacyjna polityka hitlerowska wyniszczyły żydowską społeczność w Tarnowie. W lutym 1944 r. miasto zostało ogłoszone *Judenrein* – wolne od Żydów. Żydowskie obiekty sakralne zniszczono dużo wcześniej. Niemcy zajęli Tarnów już 7 września 1939 r. Dwa miesiące później, w listopadzie, podpalono tarnowskie synagogi⁴. Przy obiektach zgromadzili się pilnujący porządku niemieccy żołnierze oraz przygodni gapie. Straż pożarna czekała w pogotowiu, jednak zakazano jej działać. Miała ona pilnować jedynie, by ogień nie rozprzestrzenił się na sąsiednie budynki. Świadczą o tym wspomnienia i fotografie z tych tragicznych momentów⁵.

Ruiny spalonych żydowskich domów modlitwy zostały rozebrane w większości w latach 40. XX w. Miejsca te, a szczególnie teren byłego getta i jego przyległości w dzielnicach Zawale i Grabówka (ul. Lwowska), polskie władze socjalistyczne zagospodarowały pod nowe budownictwo mieszkaniowe, instytucje władzy i dom kultury.

Na łamach literatury podejmowano się już opisu licznych tarnowskich synagog. Pierwszą próbę uporządkowania tego tematu ze wspomnień i archiwaliów podjął Adam Bartosz w publikacji *Tarnowskie judaica*⁶, a następnie autorzy pozycji *Tarnów. Wielki Przewodnik* pod redakcją Stanisława Potępy, m.in. w tomie 9: *Zawale*. Pojawia się tam wzmianka o domu modlitwy przy ulicy Lwowskiej 32. Autorzy publikacji przedrukowali projekt architektoniczny obiektu (il. 26) odnaleziony w zasobie tarnowskiego archiwum

---

⁴ Miało to mieć miejsce 9 listopada, w rocznicę Nocy Kryształowej – pogromu Żydów w Niemczech w 1938 r. W opracowaniach i źródłach nie ma spójności odnośnie do ww. daty dziennej, zob. Agnieszka Wierchołska, *Wspomnienia i kamienie. Życie i śmierć polsko-żydowskiego miasta Tarnów 1918–1956*, Kraków–Budapeszt–Syrakuzy 2023, s. 315.

⁵ Por. m.in. Jan Bochenek, *Na posterunku. Kartki z dziejów Kościoła tarnowskiego w czasie okupacji niemieckiej*, Tarnów 1947, s. 24.

⁶ Autor poświęcił zagadnieniu rozdział pracy: *Tarnowskie bóżnice*, por. Adam Bartosz, *Tarnowskie judaica*, Warszawa 1992, s. 41–46.

państwowego, podjęli też próbę umiejscowienia synagogi na mapie Tarnowa. Dokonali jednak pewnego uproszczenia. Sugerując się współczesną numeracją budynków, wskazali na pusty plac pomiędzy powojennym blokiem z adresem ulica Lwowska 32A a kamienicą przy Lwowskiej 34 (jest to budynek zwany potocznie „Rzędzinianką” – od nazwy mieszczącej się tam kiedyś restauracji; obecnie lokal ten zajmuje apteka)⁷.

Po latach temat powrócił w publikacji wydanej przez Marka Tomaszewskiego i Wydawnictwo SCAN pt. *Tarnów. Okupacja 1939–1945*. Wydawnictwo zostało bogato zilustrowane archiwalnymi zdjęciami ze zbiorów autora, a także zestawionymi z nimi aktualnymi fotografiami historycznych miejsc. Autorem współczesnych ujęć jest Stanisław Siekierski. Jedną z takich kompilacji poświęconą została synagodze przy ulicy Lwowskiej 32. Zgodnie z opisem zdjęć synagogę zlokalizowano przy zachodniej ścianie kamienicy pod obecnym numerem Lwowska 30⁸ (dziś mieści się tam klubokawiarnia sportowa).

Obydwa wskazane wyżej umiejscowienia synagogi są błędne. Choć publikacja M. Tomaszewskiego słusznie przesuwając budynek bardziej na zachód w stosunku do propozycji z *Wielkiego Przewodnika*, tj. bliżej rynku staromiejskiego, to jednak lokalizację tę dyskwalifikuje droga biegnąca przy zachodnim boku kamienicy nr 30. Dziś jest to zamknięta uliczka, wjazd na parking, dawniej (na pewno w końcu lat 20. XX w.) była to w pełni przejezdna droga, która biegła od ulicy Lwowskiej do ulicy Polnej, równoległe do ulic Widok i Starodąbrowskiej. Widać to wyraźnie na planie miasta z 1927 r. autorstwa Zdzisława Simche⁹, na którym w szeregowej zabudowie ulicy Lwowskiej oznaczono także synagogę Stowarzyszenia „Chaduschim” (il. 24). Warto zwrócić uwagę na to, że w promieniu około 400 m od interesującej nas synagogi Z. Simche uwidocznili na mapie dwie inne bóżnice – przy ulicy Widok oraz przy ulicy Siennej. Jak wskazuje legenda mapy – obie były drewniane. Czwarta, większa synagoga Grabówki, zlokalizowana bezpośrednio już przy ulicy Lwowskiej, znajdowała się około 0,5 km na wschód od rzeczonego obiektu, pomiędzy ulicami Krawiecką a Spadzistą.

⁷ *Tarnów. Wielki Przewodnik*, t. 9: *Zawale...*, s. 76, 80–81.

⁸ Marek Tomaszewski, *Tarnów. Okupacja 1939–1945. Obrazy odnalezione*, Tarnów 2020, s. 183.

⁹ Plan krajobrazowy Tarnowa z 1927 r., [w:] Zdzisław Simche, *Tarnów i jego okolica*, Tarnów 1930 [suplement].

Dzięki pracy Z. Simche, a także mapom katastralnym i korespondencji Stowarzyszenia „Chaduschim” z tarnowskim Magistratem, można dokładnie określić lokalizację rzeczzonego obiektu w odniesieniu do mapy współczesnej. Zanim jednak przedstawione zostaną szczegóły, warto przytoczyć informacje o samym Stowarzyszeniu „Chaduschim” i genezie synagogi, wyłaniające się z dokumentów archiwalnych.

W Archiwum Narodowym w Krakowie Oddział w Tarnowie przechowywana jest korespondencja Stowarzyszenia bóżniczego z Grabówki z urzędnikami miejskimi oraz dokumentacja składana w sądzie przy wpisach do ksiąg gruntowych. Wiemy stąd z całą pewnością, że rzeczoną synagogę przy ulicy Lwowskiej ufundowało i prowadziło Stowarzyszenie bóżnicze „Chaduschim” – po niemiecku: *Bethaus Verein „Chaduschim”*¹⁰. Nadmienić można, że wspomniany *Wielki Przewodnik* sugeruje, że nazwa stowarzyszenia mogła brzmieć raczej „Kadoszim” – wywodząc ją od hebrajskiego słowa „święci”, czy może „świętobliwi”¹¹. Jak wynika z powyższego, taka interpretacja nie była uzasadniona. Hebrajsko brzmiący człon nazwy stowarzyszenia – choć zapewne utworzony na gruncie jidysz – wydaje się odnosić do rdzenia znaczeniowego starohebrajskiego wyrazu „*chādāš* (czyt. chadasz), co oznacza „nowość”, zaś „-im” jest typową końcówką liczby mnogiej rodzaju męskiego¹². Byłoby to zatem stowarzyszenie „nowych”, napływowych, niedawno w mieście osiedlonych – a może – stowarzyszenie ludzi postępowych, działających w jakimś nowym nurcie społeczno-religijnym. Skłonić można się do tego pierwszego wytłumaczenia, gdy zauważymy, że w dzisiejszym Izraelu funkcjonuje w języku mówionym i w literaturze określenie *olim chadaszim*, co oznacza nowo przybyłych do Izraela¹³.

W zasobie Centralnego Historycznego Archiwum we Lwowie zachował się statut, przesłany do galicyjskiego Namiestnictwa przez Stowarzysze-

---

¹⁰ Por. m.in. Archiwum KWT, lwh 257 gm. kat. Grabówka, karta B, poz. 2 i 3.

¹¹ Por. *Tarnów. Wielki Przewodnik*, t. 9: *Zawale...*, s. 80.

¹² *Chādāšim* – to rzeczownik z końcówką liczby mnogiej rodzaju męskiego, czyli „nowi”, por. Piotr Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, wyd. 3, Warszawa 2000, s. 109. Słowo *chādāšim* przeniknęło do języka jidysz, gdzie na gruncie galicyjskim przybrało brzmienie *chaduszim*.

¹³ Por. Łukasz T. Sroka, *Człowiek sukcesu w państwie sukcesów. Biografia Marcela Goldmana krakowianina w Tel Awiwie*, Kraków 2019, s. 21.

nie bóżnicze „Chaduschim” w 1888 r. w celu zarejestrowania organizacji¹⁴. Z pisma przewodniego, podpisanego w imieniu członków Stowarzyszenia przez Salomona Meyera Kleinhändlera, dowiadujemy się o sytuacji żydowskich mieszkańców przedmieścia Grabówka w końcu XIX w. Otóż społeczność liczyła kilka tysięcy, przy czym byli to ludzie raczej ubodzy, mieszkający w niewielkich drewnianych domach, pozbawieni własnej synagogi, na modlitwy zbierali się w domach prywatnych¹⁵. Według przedstawionego statutu, głównym celem stowarzyszenia „Chaduschim” była budowa bóżnicy na przedmieściu Grabówka. Organizacja posiadała już budynek z placem, który miał w przyszłości zostać wykorzystany na cele budowy murowanej synagogi (por. § 1. statutu)¹⁶. Władzę Stowarzyszenia stanowiły walne zgromadzenie członków oraz obieralny wydział (zarząd), który sprawował nadzór nad funduszami i zatrudnionymi urzędnikami modlitewni (por. § 16. statutu). Działalność Stowarzyszenia oraz budowa bóżnicy miały być finansowane z miesięcznych składek członków, zbiórek, darowizn członków i innych darczyńców, ze sprzedaży lub wynajmu miejsc siedzących w istniejącym (drewnianym) domu modlitwy, w końcu z pożyczki zaciągniętej w banku na cel budowy (por. § 3. statutu). Namiestnictwo we Lwowie zatwierdziło rzeczony statut dnia 5 stycznia 1889 r. reskryptem L. 78540¹⁷.

Jeszcze więcej informacji na temat charakteru i celów Stowarzyszenia „Chaduschim” podaje zmieniony statut, przedłożony Namiestnictwu w 1913 r. Organizacja została wezwana do zmiany statutu, zapewne wobec sytuacji ukończenia budowy synagogi i wynikającej z tego potrzeby aktualizowania zapisów. Nowy statut został datowany na październik 1911 r. i podpisany przez przewodniczącego Stowarzyszenia (którym nadal był wspomniany już S. M. Kleinhändler) oraz członków wydziału (zarządu) w osobach Altera Weintrauba i Jakuba Lichtblauma. W § 1. zmienionego statutu czytamy, że celem Stowarzyszenia domu modlitwy „Chaduschim” było „wspólne odprawianie modlitw w utrzymywanej przez stowarzyszenie za i pod nadzorem tarnowskiej gminy izraelskiej świątyni (bóżnicy) »Cha-

---

¹⁴ CAUL, Galicyjskie Namiestnictwo we Lwowie, sygn. 146/25/144, s. 1–14 (Akta dot. Stowarzyszenia „Chaduschim”).

¹⁵ Ibidem, s. 1.

¹⁶ Ibidem, s. 3–8.

¹⁷ Ibidem, s. 2, por. ANK OT, Księgi i akta gruntowe sądów w Tarnowie, sygn. 31/229/85, s. 387.

„duschim« w Tarnowie”, wspólne modlitwy za zmarłych członków Stowarzyszenia oraz sprawowanie wszelkich rytuałów przypisanych przed pogrzebem. Ponadto w pkt. 2. wyszczególniono opiekę nad chorymi, w myśl zapisu „Nazwa tego stowarzyszenia jest »Chaduschim« połączonym z machzyka cholim [pisownia oryginalna – przyp. A. Ż., D. L.]”. Wyraz *cholim* oznacza chorych, zaś nazwę organizacji „Machzikei Cholim” tłumaczy się na język polski jako „umacniający/ wzmacniający chorych”¹⁸.

Dalszych informacji na temat działalności synagogi „Chaduschim” udziela § 15. ww. statutu. Według jego zapisów wydział (zarząd) dzielił się na dwa oddziały – pierwszy zajmował się przede wszystkim sprawami domu modlitwy, porządkiem nabożeństw, dozorem nad majątkiem (Tora, kosztowności, książki), przydzielaniem siedzeń, poborem składek członkowskich. Do zadań oddziału drugiego należało organizowanie opieki nad chorymi: wyznaczanie dyżurów przy chorych (wskazany członek Stowarzyszenia miał obowiązek czuwać jedną dobę), udzielanie zapomóg pieniężnych z kasy organizacji. Oddział miał moc nakładania grzywny, a nawet wykluczenia ze Stowarzyszenia osób, które uchylały się od wyznaczonej posługi chorym. Jak widać, środowisko skupione wokół bóżnicy „Chaduschim” miało charakter nie tylko wspólnoty modlitewnej, ale i samopomocowej, realizując w ten sposób zadania żydowskiej gminy wyznaniowej na terenie Grabówki. O ściślejszej relacji z izraelską gminą wyznaniową w Tarnowie świadczy zapis § 29., według którego w przypadku rozwiązania Stowarzyszenia cały jego majątek przechodzi na rzecz tejże gminy¹⁹.

Historia Stowarzyszenia „Chaduschim” datuje się wiele lat wstecz w stosunku do daty oficjalnej rejestracji. Początki działalności najlepiej prześledzić na podstawie ksiąg gruntowych, zgromadzonych w archiwum Wydziału Ksiąg Wieczystych Sądu Rejonowego w Tarnowie i powiązanego z nimi zbioru akt hipotecyjnych, przechowywanych w Archiwum Narodowym

---

¹⁸ Od rdzenia znaczeniowego „chll”, por. P. Briks, *Podręczny słownik...*, s. 116. Stowarzyszenie „Machzikei Cholim” z Grabówki nie było jedyną tego typu organizacją niosącą pomoc chorym w Tarnowie. Przy ul. Szerokiej 5 swoją siedzibę miało Stowarzyszenie „Bikur Cholim” prowadzące podobną posługę, m.in. wynagradzało lekarza niosącego bezpłatną pomoc ubogim chorym i wykupywało lekarstwa, zob. ANK OT, Akta miasta Tarnowa, sygn. 33/1/49, s. 2069 i n. (Dokumentacja Stowarzyszenia „Bikur Cholim” w Tarnowie); ANK OT, Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnowie, sygn. AU 224, s. 151 i n. (Teczka „Szeroka 5”).

¹⁹ CAUL, Galicyjskie Namiestnictwo we Lwowie, sygn. 146/25/144, s. 30–36.

wym w Krakowie Oddział w Tarnowie. Własność parcelowa Stowarzyszenia bóżniczego „Chaduschim” została wpisana do ksiąg gruntowych gminy katastralnej Grabówka pod numerami lwh (liczba wykazu hipotecznego) 50 i 257. Akta dotyczące Stowarzyszenia były włączane do zbioru dokumentów Sądu Obwodowego w Tarnowie. Z kontraktu kupna-sprzedaży gruntu z 1901 r. dowiadujemy się, że Stowarzyszenie bóżnicze „Chaduschim” zostało związane nieformalnie już w 1868 r. Przez wiele lat lokal na potrzeby spotkań modlitewnych wynajmowano, użytkowano na ten cel część drewnianego budynku przy ulicy Lwowskiej pod numerem konskrypcyjnym 193. W latach 60. XIX w. właścicielami domu byli małżonkowie Szaja i Lima Wasserman. Wassermanowie odnajmowali na modlitewnię wschodnią część domu – czyli dwa pokoje, do których prowadziła współdzielona przez obie strony sień²⁰. W 1886 r. Stowarzyszenie – nadal nieformalne – postanowiło wykupić użytkowaną przez siebie część domu wraz z gruntem. Do czynności prawnych wyznaczono dwóch jego członków: S. M. Kleinhändlera – przewodniczącego oraz J. Lichtblauma – notabene zamieszkującego wraz z rodziną (i wraz z Wassermanami?) zachodnią część nieruchomości. Kontraktem kupna-sprzedaży z dnia 29 marca 1886 r., sporządzonym w biurze c.k. notariusza Bronisława Brzeskiego w Tarnowie, mężczyźni zakupili połowę rzeczzonego budynku wraz z częścią działki nr 221, na której był położony. Do kontraktu dołączono mapkę z podziałem geodezyjnym działki. Szkic wykonał tarnowski inżynier Franciszek Dundaczek (il. 25)²¹.

Na mapce wyraźnie widać, że utworzono parcelę 221/1 jako grunt Wassermanów, 221/3 to wschodnia działka Stowarzyszenia „Chaduschim” (czy raczej Kleinhändlera i Lichtblauma), dodatkowo zaś wydzielono środkową działkę 221/2 – użytkowaną na zasadzie współwłasności przez wszystkich przywołanych w kontrakcie. Było to wspólne wejście do budynku wraz ze środkowym korytarzem. Najwyraźniej już wtedy Stowarzyszenie planowało wystawienie piętrowego budynku, gdyż w ww. kontrakcie kupna-sprzedaży zawarto zastrzeżenie co do możliwości zamurowania części sieni w chwili budowy nowego, piętrowego obiektu²². Adnotacje dotyczące zmiany własności poczyniono w istniejącym wykazie hipotecznym nr lwh 50, zaś dla

²⁰ ANK OT, Księgi i akta gruntowe sądów w Tarnowie, sygn. 33/229/57, s. 749–750.

²¹ Ibidem, sygn. 33/229/95, s. 1136–1137.

²² Ibidem, s. 749.

parceli 221/1, wydzielonej jako własność Wassermanów, utworzono nowy wykaz lwh 291²³.

Pomimo dokonanej w 1889 r. rejestracji Stowarzyszenia, formalnego uregulowania własności gruntu o numerach 221/2 i 221/3 dokonano dopiero w 1897 r. W tym celu, 10 maja 1897 r., przed tarnowskim c.k. notariuszem Adolfem Vayhingerem sporządzono stosowny protokół legalizacyjny (L. Rep 11162). W dokumencie zawarto zgodne oświadczenie S. M. Kleinhändlera i J. Lichtblauma, że zakupu połowy drewnianego domu wraz z gruntem dokonali oni z ramienia Stowarzyszenia. Pod aktem podpisali się członkowie zarządu Stowarzyszenia „Chaduschim”: S. M. Kleinhändler – w funkcji zwierzchnika organizacji, Jakub Sollander – zastępca zwierzchnika oraz A. Weintraub, Baruch Hirsch, Szymon Brader – członkowie zarządu²⁴. Na tej postawie na karcie B lwh 50 dla Grabówki wpisano własność Stowarzyszenia „Chaduschim”.

Wszyscy wymienieni w protokole członkowie Stowarzyszenia określani zostali przez notariusza jako kupcy. Zapewne we władzach organizacji skupili się co znamienitsi przedstawiciele na ogół ubogiego żydowskiego środowiska Grabówki. W *Spisie domów miasta Tarnowa* z 1884 r., wydanym nakładem Magistratu w drukarni Anastazego Rusinowskiego, odnajdujemy nazwisko S. Kleinhändlera jako właściciela nieruchomości przy ulicy Starodąbrowskiej 13²⁵. Jego akt zgonu znajduje się w księdze zmarłych z 1914 r. – miał wówczas 87 lat i określony został jako „właściciel realności”²⁶. Po jego śmierci funkcję przewodniczącego Stowarzyszenia przejął A. Weintraub – występujący już wcześniej jako członek zarządu²⁷. O J. Lichtblauście wiadomo, że był handlarzem mydła. Początkowo zamieszkiwał zachodnią część drewnianego domu, w którym mieściła się modlitewnia²⁸, zaś w pierwszej

²³ Archiwum KWT, lwh 50 gm. kat. Grabówka, karta B.

²⁴ ANK OT, Akta notariusza Adolfa Vayhingera w Tarnowie, sygn. 33/118/23, s. 455.

²⁵ *Spis domów miasta Tarnowa wraz z przedmieściami według nowego ponumerowania z r. 1884*, Tarnów 1885, s. 60.

²⁶ Zgadza się adres zmarłego: ul. Starodąbrowska 13, zgon nastąpił 17 sierpnia 1914 r., a powodem był udar mózgu, ANK OT, Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Tarnowie, sygn. 33/276/83 (akt 114 z 1914 r.).

²⁷ ANK OT, Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnowie, sygn. AU 109, s. 143 (m.in. Korespondencja).

²⁸ Por. m.in. ANK OT, Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Tarnowie, sygn. 33/276/5 (akt 215 z 1877 r.) – w 1877 r. pod adresem Grabówka 193 przyszedł na świat Abraham, syn Jakuba Lichtblauma, mydlarza, i Hendel Pancer z Wieliczki.

dekadzie XX w. był właścicielem nieruchomości pod adresem Lwowska 13. Do 1902 r. prowadził tam magazyn mydła, zamieniony później na mieszkania czynszowe²⁹.

Na koniec uwag o samym Stowarzyszeniu jako ciekawostkę warto podać, że organizacje o nazwie „Chaduschim” działały też w innych miastach Galicji, a potem województwa krakowskiego. Wiemy o istnieniu takiej organizacji w Krakowie oraz w Bochni. Do wybuchu II wojny światowej na krakowskim Kazimierzu przy ulicy Nowej 1 działała bóżnica „*Bet Hamidrash Chaduschim*” (pisownia oryginalna). Synagogi *Bet Hamidrash* były miejscami nie tylko sprawowania obrzędów religijnych, ale też studiowania Tory i Talmudu. Według niemieckiego oświadczenia majątkowego z datą 28 sierpnia 1942 r. ww. budynek był ceglany, lecz znajdował się już w stanie ruiny, wewnątrz zostało rozkradzione i zanieczyszczone. Przeznaczono go wówczas do rozbiórki³⁰. W Bochni w okresie okupacji Niemcy zlikwidowali działalność Towarzystwa Modlitwy i Dobroczynności „Chaduschim” (*Bet-und Wohlthätigkeits-Verein Chaduschim*) oraz zakazali korzystania z dwóch synagog położonych przy ulicy Kraszewskiego, z których jedna należała do tego Towarzystwa. Oba te budynki, pochodzące z przełomu XIX i XX w., przetrwały wojnę, jednak ich stan techniczny nie stwarzał warunków do remontu i użytkowania przez powracających po 1945 r. ocalałych z Holocaustu. Pismem z datą wpływu 6 maja 1946 r. Żydowskie Zrzeszenie Religijne w Bochni zwróciło się do Zarządu Miejskiego o możliwość rozbiórki budynku bóżnicy „Chaduschim” (pisownia oryginalna) (róg Kraszewskiego i Brackiej, nr konskrypcyjny 453) oraz domu modlitwy Towarzystwa im. Chaima Halberstama (nr konskrypcyjny 76). Według późniejszego sprawozdania wysłanego do starosty Zarząd Miejski zaaprobował prośbę i obiekty rozebrano³¹.

Zakupiony w 1886 r. przez Stowarzyszenie „Chaduschim” w Tarnowie kawałek ziemi mierzył około dwóch arów i nie był wystarczająco duży na cele budowy synagogi. Dlatego też w 1896 r. dokupiono kolejny grunt. Była to działka nr 38/2 sąsiadująca z posiadaną już parcelą od wschodu, wpisana w księgę gruntową lwh 257 gm. kat. Grabówka i należała do małżonków

---

²⁹ ANK OT, Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnowie, sygn. AU 108 (Teczka adresowa „Lwowska 13”).

³⁰ ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/SMKr 432, s. 185, 195–197.

³¹ ANK, Akta miasta Bochni, sygn. 29/4001/1482, s. 27–30 (Korespondencja); sygn. 29/4001/1412, s. 37.

Szyi Lajzora i Marii Würzburgów, którzy nabyli ją sześć lat wcześniej. 28 stycznia 1896 r. w biurze c.k. notariusza Bronisława Gawrońskiego sporządzono kontrakt kupna-sprzedaży pomiędzy Würzburgami a przedstawicielami Stowarzyszenia „Chaduschim”. Organizacja zakupiła grunt o powierzchni 50 sążni kwadratowych (czyli niepełne 2 ary)³² za cenę 984 zł reńskich waluty austriackiej, przy czym kwotę 384 zł wpłacono wierzycielom Würzburgów – Ellemu i Sarze Wiesenbergom, tytułem pokrycia długu hipotecznego. Grunt obciążony był inną jeszcze hipoteką, w tym pożyczką z tarnowskiej Kasy Oszczędności, lecz pokrycie tych długów pozostało po stronie Würzburgów³³. W ten sposób Stowarzyszenie weszło w posiadanie odpowiedniego, wolnego od obciążeń, obszaru pod budowę bóżnicy.

W międzyczasie nastąpiła zmiana własnościowa części drewnianego domu pod nr 193. W 1887 r. właścicielami zachodniej części budynku w miejsce Lichtblauma i Wassermanów zostali Mojżesz i Fradla Mellingerowie³⁴. Z czasem zniesiono pierwotny podział nieruchomości: 221/1, 221/2 i 221/3, tworząc działki 221/1 i 221/2. Zlikwidowano tym samym odrębność środkowego korytarza budynku. Część zachodnia (221/1) pozostała przy Mellingerach, część wschodnia należała do Stowarzyszenia (221/2)³⁵. Przygotowywano się w ten sposób do wyburzenia wschodniej części domu, pełniącej do tej pory funkcje domu modlitwy, i budowy w to miejsce murywanej synagogi.

W 1901 r. przystąpiono do realizacji zamierzeń. Zarząd Stowarzyszenia zaciągnął kredyt na kwotę 12,5 tys. koron³⁶. Zlecenie wykonania planów budynku otrzymał Franciszek Hackbeil „starszy”. Był to budowniczy przybyły do Tarnowa w latach 80. XIX w., który kilka lat wcześniej nadzorował remont wieży tarnowskiej katedry. 28 maja 1901 r. do Magistratu wpłynęło pismo od Stowarzyszenia „Chaduschim” z prośbą o zgodę na budowę

³² ANK OT, Księgi i akta gruntowe sądów w Tarnowie, sygn. 33/229/66, s. 460.

³³ Ibidem, sygn. 33/229/82, s. 495–502.

³⁴ Ibidem, sygn. 33/229/58, s. 367; por. też Archiwum KWT, lwh 50 gm. kat. Grabówka, karta B.

³⁵ W 1901 r. podział na trzy działki zlikwidowano, zmieniając też nieznacznie granice działek. Zniesiono 221/3, włączając ją do 221/2, zaś część 221/2 włączono do 221/1. Wygląda na to, że współdzieloną sienią podzielono się sprawiedliwie po połowie, por. ANK OT, Księgi i akta gruntowe sądów w Tarnowie, sygn. 33/229/95, s. 1133 i in.

³⁶ Kredyt otrzymano w Kasie Oszczędności miasta Biała, por. Archiwum KWT, lwh 50 dla gm. kat. Grabówka, karta C, poz. 21–24, s. 798–799.

według załączonych planów. Po uzyskaniu opinii starosty powiatowego urząd miejski wydał koncesję na budowę synagogi – było to dnia 22 lipca 1901 r.³⁷

W Archiwum Narodowym w Krakowie Oddział w Tarnowie zachował się plan architektoniczny synagogi, sygnowany przez ww. F. Hackbeila z datą „Tarnów, w maju 1901 r.” (il. 26)³⁸. Plan przedstawia budynek murowany, dwukondygnacyjny, kryty dachem dwuspadowym, z jednym kominem. Budynek posiadał duże okna ułożone w elewacji południowej oraz mniejsze na ścianie północnej. Główne wejścia i reprezentacyjna elewacja znajdowały się od strony południowej, czyli od ulicy Lwowskiej. Od wschodu i zachodu obiekt przylegał ściśle do sąsiednich domów, tworząc zwartą linię zabudowy. Niewątpliwie rzeczony projekt jest planem budynku uwiecznionego na wojennych fotografiach, choć różni się on nieco względem ostatecznej realizacji (o czym poniżej). Od strony północnej do synagogi przynależał mały ogród, w którym znajdował się wychodek. Północną granicę ogrodu wyznaczał potok Młynówka³⁹.

Do wnętrza synagogi prowadziła para identycznych, zlokalizowanych tuż obok siebie drzwi od ulicy Lwowskiej. Drzwi te, oddzielone pilastrem, widać wyraźnie na wojennej fotografii. Wejście zachodnie (z lewej) prowadziło w głąb klatki schodowej, którą wychodziło się na piętro, czyli na emporę – balkon przeznaczony dla kobiet. Drzwi wschodnie służyły mężczyznom, prowadziły do korytarza, w połowie którego można było skierować się na prawo i przejść do głównej sali modlitw. Na końcu zaś korytarza, pod konstrukcją schodów, znajdowało się małe pomieszczenie. Być może powstało ono dla celów gospodarczych, a najprawdopodobniej był to przedsionek, z którego wychodziło się na zaplecze do ogrodu. Do pomieszczenia tego można było wejść także bezpośrednio z sali modlitw. Na ścia-

---

³⁷ ANK OT, Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnowie, sygn. AU 109, s. 109, 113, 119 i 135 (Teczka: „Ulica Lwowska 32”).

³⁸ Ibidem, s. 143.

³⁹ Wychodki początkowo połączone były z Młynówką, do czasu gdy w 1922 r. Magistrat nakazał budowę szczelnych osadników. Wówczas obiekty te, pierwotnie wolnostojące, zostały przeorganizowane w formie piętrowej przybudówki bezpośrednio dołączonej do fragmentu północnej ściany synagogi (piętro dla kobiet z wejściem z korytarzyka na piętrze, parter dla mężczyzn). Ok. 1929 r. łazienki uzyskały połączenie z kanalizacją miejską – po ponagleniu ze strony Magistratu i pod groźbą kar przewidzianych w prawie budowlanym. Sprawa kanalizacji wynikła przy okazji planów zasypiania Młynówki, por. ANK OT, Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnowie, sygn. AU 109, s. 145 i 151.

nie zachodniej tejże sali, tj. ścianie z drzwiami z korytarza, znajdował się piec (zapewne kaflowy), będący najwyraźniej głównym źródłem ciepła w pomieszczeniach w chłodniejszych miesiącach roku.

Główna sala modlitw miała rzut prostokąta zbliżonego do kwadratu, lekko tylko wydłużonego na osi północ-południe. Jak wynika ze szkicu obliczeń statycznych dźwigarów podtrzymujących galerię, długość ścian wynosiła około 10 metrów (10,52 m mierzyła elewacja południowa od ul. Lwowskiej⁴⁰). Na ścianie wschodniej przepisowo znajdowała się *Aron Ha-Kodesz* – skrzynia na zwój Tory. Pośrodku sali widoczne są cztery kolumny, które wyznaczały bimę, czyli miejsce czytania tory. Kolumny bimy sięgały do samego stropu budowli, przechodząc przez drugą kondygnację, tj. poziom empory.

Empora pierwotnie miała być skonstruowana na rzucie litery L wzdłuż ścian północnej i zachodniej. Podłoga od strony zachodniej posadowiona była na ścianach konstrukcyjnych schodów i korytarzyka, północne zaś ramię litery L miało opierać się na pojedynczej kolumnie. Z czasem plany te zmieniono, gdyż wśród korespondencji zgromadzonej przez Magistrat znajduje się karta bez daty – przywołany już szkic obliczeń statycznych, na którym rozrysowano rzut poziomy piętra synagogi i dokonano obliczeń obciążeń dla zmienionej konstrukcji galerii. Na tym planie wyraźnie widać dwie galerie znajdujące się naprzeciwko siebie – północną i południową⁴¹. W obu przypadkach, przebywające na balkonie kobiety mogły swobodnie spoglądać w kierunku bimy oraz *Aron Ha-Kodesz*. Na empore oprócz schodów wewnętrznych od ulicy Lwowskiej prowadziły schody zewnętrzne od strony północnej, czyli od zaplecza i ogrodu świątyni (z zapleczem sanitarnym).

Według planu Hackbeila klatka schodowa i korytarzyk na parterze posiadały doświetlenie od strony północnej, a także południowej, skąd światło docierało do wnętrza przez przeszklone drzwi. Emporę miało oświetlać kilka okien od północy oraz duże okna sali modlitw. Sala główna posiadała własne małe okna od północy i duże reprezentacyjne okna zakończone łukowato z motywem palmy od strony ulicy Lwowskiej⁴².

Patrząc na fotografie spalonej synagogi, widać pewne rozbieżności w realizacji budowli względem projektu. Planowane trzy duże okna na repre-

---

⁴⁰ ANK OT, Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnowie, sygn. AU 109, s. 111.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, s. 143.

zentacyjnej elewacji południowej zostały podzielone na sześć mniejszych – prostokątne na parterze oraz zakończone łukiem na poziomie pierwszego piętra. Zapewne zmianę tę pociągnęła za sobą nowa koncepcja konstrukcji empory dla kobiet. Podłoga galerii południowej przedzieliła pierwotną linię okien. Ponadto wejścia główne zostały nieco cofnięte względem elewacji, podchodziło się do nich po kilku schodkach, wnęki zakończone zostały łukami podobnymi do okiennych. Nad drzwiami wejściowymi zamiast planowanej gwiazdy Dawida umieszczono napis ujęty w kartuszu. Hebrajskie słowa należałoby transliterować następująco: *Byt Yśr’l*, przeczytać: Bajt Israel, a przetłumaczyć jako: Dom Izraela.

Przed wydaniem zgody na budowę synagogi pracownicy Magistratu dokonali wizji lokalnej, podczas której żaden z sąsiadów nie wyraził sprzeciwu co do planów. Aby formalności stało się zadość, starosta powiatowy wyraził swoją pisemną zgodę na budowę „przy gościńcu rządowym”, pod warunkiem zrównania fasady budynku z regularną zabudową. Magistrat ponadto zobligował Stowarzyszenie do wystawienia, własnym sumptem, chodnika o szerokości dwóch metrów. Prace miał nadzorować uprawniony budowniczy zgodnie z przepisami ustawy budowlanej. Przed przystąpieniem do budowy zburzono wschodnią połowę drewnianego domu, stojącą na działce 221/2, która – jak już wspomniano – służyła do tej pory za salę modlitw⁴³.

Po około dwóch latach budowy przewodniczący Stowarzyszenia S. M. Kleinhändler zwrócił się do Magistratu pismem z 9 września 1903 r. o zgodę na użytkowanie synagogi⁴⁴. Odpowiedź, która nadeszła jeszcze w tym samym miesiącu, zawierała decyzję odmowną. Magistrat argumentował, że budowa nie została ukończona: przy północnej elewacji brakowało balkonu i schodów pozwalających na wyjście przez drzwi empory do wychodków, które notabene także nie zostały odpowiednio zabezpieczone. Na podwórzu niebezpieczeństwo stanowiły otwarte doły z wapnem. Wytknięto ponadto, że drzwi wejściowe powinny otwierać się na zewnątrz, a nie do wnętrza, zauważono brak chodnika i zwrócono uwagę, że płyty chodnikowe, usunięte podczas budowy sprzed sąsiedniej parceli, nie zostały przywrócone na miejsce. Pozwolenie na użytkowanie synagogi uzależniono od naprawienia

---

⁴³ Ibidem, s. 116–117.

⁴⁴ Ibidem, s. 125.

powyższych usterek⁴⁵. Stowarzyszenie nie trzymało się ściśle wytycznych i najwyraźniej rozpoczęło użytkowanie domu modlitwy bez zgody władz. Świadczy o tym doniesienie policyjne z 26 kwietnia 1904 r.⁴⁶ Sprawę zapewne szybko załagodono, gdyż burmistrz Witold Rogoyski podpisał pozwolenie na użytkowanie budynku w dniu 7 maja 1904 r.⁴⁷

Analiza korespondencji prowadzonej przez Stowarzyszenie z Magistratem ujawnia inne jeszcze uchybienie – nowo postawiony budynek nie posiadał własnego numeru. Początkowo w korespondencji posługiwano się numerem konskrypcyjnym 193 przynależnym pierwotnemu drewnianemu budynkowi. Tym samym numerem posługiwała się rodzina Mellingerów, zamieszkała w pozostawionej połówce drewnianego domu. Dopiero w 1905 r. Stowarzyszenie skierowało do Magistratu wnioski o nadanie własnej liczby konskrypcyjnej. Przewodniczący Kleinhändler bez ogródek wyjaśnił swoją prośbę chęcią zwolnienia działek z podatków, zapewne tytułem budowy, czego jednak nie dało się załatwić z braku aktualnego numeru domu⁴⁸. Magistrat rozstrzygnął sprawę następująco: numer budynku według liczby spisu 193 z numerem orientacyjnym ulica Lwowska 38 pozostawiono Mellingerom, zaś nowo wybudowana synagoga otrzymała odrębną numerację – według liczby spisu dla dzielnicy Grabówka nr 245, zaś numer porządkowy, tj. orientacyjny w obrębie ulicy Lwowskiej – 38A. Na potwierdzenie powyższych faktów Magistrat zobowiązywał Stowarzyszenie, aby w ciągu 28 dni od otrzymania zawiadomienia umieszczono stosowne tabliczki: w sieni na lewo od drzwi wejściowych z napisem: Lsp. 245 Grabówka; zaś na frontowej ścianie domu z informacją o numerze i nazwie ulicy (czyli 38A, ul. Lwowska)⁴⁹.

Pod adresem ulica Lwowska 38A synagoga „Chaduschim” funkcjonowała na pewno do końca I wojny światowej. W okresie międzywojennym, w latach 30. XX w., przeprowadzono w Tarnowie rewizję liczb porządkowych nadawanych w ramach ulic. Zjawisko to widoczne jest w korespondencji oraz na kartach adresowych sporządzanych przez pracowników

---

⁴⁵ Ibidem, s. 123.

⁴⁶ Ibidem, s. 127.

⁴⁷ Ibidem, s. 129.

⁴⁸ Ibidem, s. 109.

⁴⁹ Ibidem, s. 109 i 135.

Magistratu i dołączanych do teczek rzeczowych nieruchomości⁵⁰. Zapewne wiązało się to z intensywną zabudową murowaną i powstawaniem kamienic, które niejednokrotnie rozciągały się na obszarze dwóch lub trzech pierwotnych nieruchomości z zabudową drewnianą. Budynkom nadano nowe numery, które zapewne częściowo pokrywały się ze starymi, jednak zrezygnowano z oznaczeń literowych, stąd też numery nierzadko uległy przesunięciu. Wtedy to synagoga przy Lwowskiej utraciła liczbę porządkową 38A, uzyskując oznaczenie, pod którym jest identyfikowana na fotografiach, tj. Lwowska 32⁵¹.

Na koniec rozstrzygnięcia wymaga jeszcze kwestia fizycznej lokalizacji budynku w odniesieniu do dzisiejszej siatki ulic. Próżno bowiem szukać śladów synagogi w miejscu oznaczonym dziś adresem Lwowska 32. Aktualna numeracja domów w obrębie tej konkretnej ulicy uległa dalszym zmianom po II wojnie światowej. Zamieszanie powstało na skutek przesunięcia południowego fragmentu ulicy Starodąbrowskiej około 60 metrów na wschód względem jej pierwotnego przebiegu oraz późniejszej budowy ronda. Według ustaleń, synagoga Stowarzyszenia „Chaduschim” – Lwowska 38A, a później Lwowska 32, stała w miejscu dzisiejszego ronda łączącego ulice Starodąbrowską i Lwowską, a konkretnie w miejscu wyjazdu z parkingu na ulicę Lwowską, po zachodniej stronie ronda.

Materiałem kluczowym do oznaczenia lokalizacji synagogi nie są numery budynków, lecz numeracja parcel (działek), ich umiejscowienie na mapach katastralnych, przeniesienie na aktualny układ ewidencyjny i współczesny plan miasta. Pomocne okazują się także analizy materiału ikonograficznego. Na rzeczonych fotografiach synagogi (il. 22 i 23) wyraźnie widać sąsiednią zabudowę ulicy Lwowskiej – parterowy domek Mellingerów od zachodu i od wschodu – piętrową kamienicę przy Lwowskiej 34 wybudowaną około 1912 r. przez Chanę i Hirsza Linzerów. Spoglądając na plany architektoniczne budynku Linzerów, przechowywane w Archiwum Narodowym w Krakowie Oddział w Tarnowie (il. 27), wyraźnie widać podobieństwo fasady w stosunku do fragmentu kamienicy z wyżej wymienionych fotogra-

---

⁵⁰ Dziś jest to zbiór akt o sygnaturze z oznaczeniem literowym „AU”, przechowywanych przez Archiwum Narodowe w Krakowie Oddział w Tarnowie w zespole 33/2 Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnowie – w serii: Wydział Architektury.

⁵¹ ANK OT, Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnowie, sygn. AU 109, s. 143.

fi. Ponadto na projekcie domu Linzerów zaznaczono lokalizację bóżnicy przy zachodniej granicy działki. Ciekawostką są gotyckie litery, początek niemieckiego napisu widoczny na fasadzie domu Linzerów na okupacyjnej fotografii synagogi (il. 23). Być może kamienica została przejęta przez Niemców na własne cele administracyjne. Wiemy, że jeszcze na przełomie 1940 i 1941 r. obiekt wraz z oficynami był zamieszkiwany przez ubogich Żydów, głównie krawców, nigdzie niezatrudnionych i będących na utrzymaniu Rady Żydowskiej, a zatem zalegających z czynszem – na co skarżyła się Magistratowi właścicielka domu⁵².

Opisana realność przed II wojną światową była wyłączną własnością małżonków Linzerów, a następnie ich synów i córek, zgodnie z prawem dziedziczenia. W 1946 r. na skutek postępowania spadkowego właścicielem został Józef Müller, który jeszcze w tym samym roku sprzedał nieruchomości rodzinie Ostregów⁵³. Kamienica Linzerów/ Ostregów stała na rogu ulicy Lwowskiej i Starodąbrowskiej do 2008 r., kiedy to Urząd Miasta wykupił budynek, a następnie zburzył, przygotowując teren pod budowę ronda (il. 28). Sąsiadującej niegdyś z kamienicą od zachodu synagogi już dawno wtedy nie było.

Zakłopotanie może wywołać zmienna lokalizacja synagogi względem ulicy Starodąbrowskiej. W okresie międzywojennym – jak ukazuje to mapa Z. Simchego (il. 24) – synagoga wyraźnie posadowiona była na wschód od ulicy Starodąbrowskiej; w początku XXI w. jej lokalizację wskazać należy po zachodniej stronie ww. drogi, tuż przy skrzyżowaniu z Lwowską. Wyjaśnienia należy szukać w zmianach przeprowadzonych po II wojnie światowej, a mianowicie przesunięciu w latach 50. lub na początku lat 60. ulicy Starodąbrowskiej około 60 metrów na wschód. Według starego porządku kamienica Linzerów/ Ostregów stała kilkadziesiąt metrów na wschód od ulicy Starodąbrowskiej, po zmianie wschodnia ściana tej kamienicy stanowiła narożnik skrzyżowania Starodąbrowskiej i Lwowskiej (il. 31).

Do dziś namacalnym śladem po zmianie przebiegu ww. ulicy jest kamienica pod aktualnym numerem Starodąbrowska 2 (na działce nr 77/3). W okresie międzywojennym mieściła się tam fabryka mydła. Obecnie budowla stoi zwrócona tyłem i nieco oddalona od pasa drogowego ulicy Starodąbrowskiej, front zaś wychodzi na ulicę Waryńskiego. Jest tak, ponieważ obecna

---

⁵² Ibidem, sygn. AU 109, s. 185 (Teczka „Lwowska 34”).

⁵³ Archiwum KWT, lwh 73 Grabówka, Karta B, poz. 7–10.

ulica Waryńskiego pokrywa się z dawnym, przedwojennym biegiem ulicy Starodąbrowskiej. Obraz fragmentu elewacji rzeczonoj kamienicy i widok ulicy Starodąbrowskiej z lat 30. zachował się na dawnej fotografii (il. 29).

W celu dokonania ostatecznej analizy położenia działek, należy sięgnąć do austriackich map katastralnych i porównać je z aktualną numeracją działek. Pierwotne mapy katastralne dla Tarnowa zostały wyrysowane w 1848 r. i użytkowane jeszcze w okresie okupacji i tuż po jej zakończeniu. Przez lata z pierwotnych map robiono kopie i na nich nanoszono zmiany w strukturze i numerach działek. Postępowano tak aż do wprowadzenia współczesnego systemu ewidencyjnego. Mapa bez daty (przełom XIX i XX w.), przechowywana w Miejskim Ośrodku Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Tarnowie (il. 30) wskazuje lokalizację interesujących nas parcel według numeracji: 221/3 i 38/2. Wyraźnie widać przebieg Młynówki i mostek na ulicy Starodąbrowskiej.

Ponieważ okupacja niemiecka wywołała wiele zmian w strukturze własnościowej i stanie faktycznym nieruchomości, w 1946 r. dokonano rzeczywistego pomiaru terenu, w efekcie uzyskując miarodajne mapy Tarnowa. Na przełomie lat 50. i 60. XX w. nadano gruntom nową numerację. Na wyrysie z 1964 r. przechowywanym w tarnowskim ośrodku geodezyjnym (il. 31) widać dwa istotne elementy: kamienicę Linzerów/ Ostręgów – Lwowska 34 oraz zmianę biegu ulicy Starodąbrowskiej. Stary stan zaznaczono kolorem czerwonym. Wyraźnie widać, że miejsce po synagodze jest puste, zaś Starodąbrowska przesunęła się na wschód. Wówczas to parcela, na której stała synagoga, sytuowała się na zachód od ulicy Starodąbrowskiej, a nie na wschód – jak w pierwotnej lokalizacji.

Wobec likwidacji Stowarzyszenia „Chaduschim” w czasie okupacji, nieruchomość przy Lwowskiej 32 pozostała bez zarządcy. W kwietniu 1947 r. Okręgowy Urząd Likwidacyjny Biuro Obwodowe w Tarnowie sporządził opis nieruchomości, w którym wskazano, że zarząd nad obiektem przekazano Urzędowi Miasta Tarnowa. Formularz dotyczył „pustego placu pod budowę” o powierzchni 310 m², objętego księgą gruntową lwh 50. Najwyraźniej synagoga już wtedy nie istniała, została więc rozebrana przed kwietniem 1947 r. Jako właściciela gruntu wskazano Stowarzyszenie „Jad Charuzim”⁵⁴. Organizacje tego typu zrzeszały robotników żydowskich i zakładane były w Galicji jeszcze w XIX w. (stąd też zapis nazwy według niemieckiej

---

⁵⁴ ANK, Okręgowy Urząd Likwidacyjny w Krakowie, sygn. 29/1052/56, opis nr 768, b.s.

ortografii). Najwyraźniej „Jad Charuzim” działało w Tarnowie po II wojnie światowej i tymczasowo objęło zarząd nad nieruchomością. Księgi grunto-we lwh 50 i lwh 257, właściwe dla parceli, na których stała synagoga, nie ujawniają zmiany własności w okresie powojennym. Dopiero wpis z 1960 r. informuje o postępowaniu wywłaszczeniowym i przejęciu gruntu po bóżnicy na rzecz Skarbu Państwa. Odbyło się to decyzją Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Krakowie z 1959 r.⁵⁵ Parcele po dawnej synagodze Stowarzyszenia „Chaduschim”, scalone z innym gruntem położonym na północ, dziś tworzą jedną, nieregularną w kształcie działkę o numerze 74/67 w obrębie 204. Działka sąsiednia, na której stał dom Linzerów/ Ostręgów, zachowała swój pierwotny kształt i nosi dziś numer 78/1. Potwierdzają to zapisy z ksiąg gruntowych i założonych na ich podstawie ksiąg wieczystych⁵⁶.

Jak już wspomniano, kamienica Linzerów/ Ostręgów stała na swoim miejscu jako niemy świadek historii aż do 2008 r. (il. 28). Jeszcze długo po wojnie na zachodniej ścianie budynku miał być widoczny obrys ściany nieistniejącej, przylegającej niegdyś do kamienicy synagogi. Ślady te zamalowano w 1980 r., odświeżając elewację budynku⁵⁷. Planując rondo, Urząd Miasta wykupił nieruchomość z gruntem od prywatnych właścicieli i wyburzył obiekt – według naocznych świadków miało to miejsce w dniu 19 sierpnia 2008 r.⁵⁸ Tym samym zniknął prawdopodobnie ostatni namacalny ślad po synagodze Stowarzyszenia „Chaduschim” w Tarnowie.

Przy okazji tego typu poszukiwań źródłowych pojawia się refleksja, jak bardzo obraz miasta zmieniał się przez dekady, jak bardzo struktura społeczna znajduje odzwierciedlenie w zabudowie i zmianach własnościowych, jak czasami mało śladów zachowało się z tych przemian i łatwo o pomyłkę. Wracając zatem do wystawy, która została przywołana na początku artykułu – dobrze, że są ludzie gromadzący obrazy miasta, które przybliżają nam dawną rzeczywistość. Czasami pochylenie się nad szczegółowym zagadnieniem wymaga detektywistycznej pracy, jednak, gdy otrzymujemy satysfakcjonujący efekt, czujemy, że trud się opłacał.

---

⁵⁵ Archiwum KWT, lwh 50 gm. kat. Grabówka, karta B, wpis 9.

⁵⁶ Por. Geoportál tarnowski: <https://zsi2.umt.tarnow.pl> (odczyt: 12.02.2024).

⁵⁷ Ze wspomnień Lesława i Wandy Lewickich, mieszkańców kamienicy Starodąbrowska 2.

⁵⁸ Ze wspomnień Doroty Lewickiej.

Autorki dziękują Paulinie Srebro (Muzeum Ziemi Tarnowskiej) oraz Agnieszce Filipek (Archiwum Narodowe w Krakowie Oddział w Nowym Sączu) za wszelkie konsultacje i wsparcie.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Narodowe w Krakowie

Akta miasta Bochni, sygn. 29/4001/1412, sygn. 29/4001/1482.

Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/SMKr 432.

Okręgowy Urząd Likwidacyjny w Krakowie, sygn. 29/1052/56.

Archiwum Narodowe w Krakowie Oddział w Tarnowie

Akta miasta Tarnowa, sygn. 33/1/49.

Akta notariusza Adolfa Vayhingera w Tarnowie, sygn. 33/118/23.

Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Tarnowie, sygn. 33/276/5, sygn. 33/276/83.

Księgi i akta gruntowe sądów w Tarnowie, sygn. 31/229/57, sygn. 31/229/58, sygn. 31/229/66, sygn. 31/229/82, sygn. 31/229/85, sygn. 31/229/95.

Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnowie, sygn. AU 108, AU 109, AU 224.

Archiwum Wydziału Ksiąg Wieczystych w Sądzie Rejonowym w Tarnowie

Gmina katastralna Grabówka, księgi gruntowe lwh 50, lwh 73, lwh 257.

Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie

Galiczyjskie Namiestnictwo we Lwowie, sygn. 146/25/144.

Urząd Miasta Tarnowa, Grodzki Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej

Mapa ewidencyjna z operatu technicznego, obręb 204, wykonana w 1964 r., sygn. P.1263.1960.16.

Mapy katastralne: Tarnów – Grabówka, sygn. 260/16/7/60.

Źródła drukowane

Bochenek Jan: *Na posterunku. Kartki z dziejów Kościoła tarnowskiego w czasie okupacji niemieckiej*. Tarnów: nakł. autora, 1947.

Plan krajobrazowy Tarnowa z 1927 r. W: Zdzisław Simche, *Tarnów i jego okolica*. Tarnów: nakładem Gminy miasta Tarnowa, 1930.

Spis domów miasta Tarnowa wraz z przedmieściami według nowego ponumerowania z r. 1884. Tarnów: nakładem Gminy miasta Tarnowa, 1885.

Opracowania

Bartosz Adam: *Tarnowskie judaica*. Warszawa: Wydawnictwo PPT „Kraj”, 1992.

Briks Piotr: *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*. Wyd. 3. Warszawa: VOCATIO, 2000.

Sroka Łukasz: *Człowiek sukcesu w państwie sukcesów. Biografia Marcela Goldmana krakowianina w Tel Awiwie*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2019.

Tarnów. *Wielki Przewodnik*. T. 9: *Zawale*. Red. Stanisław Potępa. Tarnów: Tarnowskie Towarzystwo Kulturalne, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, 2002.

Tomaszewski Marek: *Tarnów. Okupacja 1939–1945. Obrazy odnalezione*. Tarnów: Wydawnictwo SCAN, 2020.

Wiercholska Agnieszka: *Wspomnienia i kamienie. Życie i śmierć polsko-żydowskiego miasta Tarnów 1918–1956*. Kraków–Budapeszt–Syrakuzy: Wydawnictwo Austeria, 2023.

Wydawnictwa elektroniczne

Geoportal tarnowski, <https://zsip2.umt.tarnow.pl> (odczyt: 12.02.2024).

AUTOR: Anna Żalińska – archiwistka, przewodnik miejski, związana zawodowo z Muzeum Ziemi Tarnowskiej oraz Fundacją EUROS – Wiatr ze Wschodu z siedzibą w Tarnowie, doktorantka Szkoły Doktorskiej Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie; zainteresowania: historia regionalna Tarnowa i Nowego Sącza, biografistyka i ochrona zabytków; e-mail: fundacja.euros@gmail.com

AUTHOR: Anna Żalińska – archivist, city guide, professionally associated with the Museum of Tarnów Land and the EUROS – Wiatr ze Wschodu Foundation based in Tarnów, PhD student at the Doctoral School of the University of the National Education Commission in Krakow; interests: regional history of Tarnów and Nowy Sącz, biography and monument protection; e-mail: fundacja.euros@gmail.com

AUTOR: Dorota Lewicka – muzealnica, edukator, przewodnik po Tarnowie i regionie, pracuje w Muzeum Ziemi Tarnowskiej; zainteresowania: historia Tarnowa i regionu oraz edukacja historyczna i dostępność; zaangażowana w ochronę praw zwierząt; e-mail: d.lewicka@muzeum.tarnow.pl

AUTHOR: Dorota Lewicka – museum worker, educator, guide in Tarnów and the region, works at the Museum of Tarnów Land; interests: history of Tarnów and the region, historical education and accessibility; involved in the protection of animal rights; e-mail: d.lewicka@muzeum.tarnow.pl